A kisebbségi nyelvvédelem normatív fejlődése Olaszországban

Normative Development of Minority Language Protection in Italy

Szabó Orsolya Katalin

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2021.3.8

Összefoglaló: Olaszország az Európai Unió és a multilaterális kisebbségvédelmi egyezmények részes államaként köteles a nemzeti jogrendjében a nyelvi kisebbségek védelmét is biztosítani. A jelen tanulmány az olasz nyelvi kisebbségek helyzetével foglalkozik, lajstromba veszi mind az országban élő kisebbségi csoportokat, mind az azok jogi védelmét biztosító nemzeti és nemzetközi jogi aktusokat. Olaszország két szempontból is érdekes tesztalánya a kisebbségvédelmi törekvések vizsgálatának. Egyrészt az országot történelmi okból egyedülálló nyelvi sokszínűség jellemzi, az olasz dialektusok és az újlatin nyelvek közötti határvonal meghúzása állandó vita tárgya a romanisztikában. Másrészt az ország ad otthont az autonómiatörekvések és a kisebbségvédelem nemzetközi példájaként számon tartott dél-tiroli kisebbségnek, ami az országot az utóbbi szempontjából a progresszív és fejlett állami jogalkotók közé sorolja, ugyanakkor ennek némileg ellentmond az a tény, hogy Olaszország továbbra sem ratifikálta az Európa Tanács égisze alatt 1992-ben elfogadott Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartáját, a kisebbségi nyelvek nemzetközi védelmének legfontosabb keretszabályát. A tanulmány a vonatkozó nemzeti és nemzetközi jogforrások alapján megvizsgálja azt is, hogyan fejlődött a nyelvi kisebbségvédelmi politika az egységes olasz állam 1861-es megszületése óta, és milyen esetleges jövőbeli feladatok várnak a jogalkotókra.

Kulcsszavak: kisebbségi nyelvvédelem, nyelvi kisebbségek, nyelvpolitika

Abstract: As an EU and UN member state, Italy is bound to ensure compliance with multilateral conventions for the protection of minorities. The present study deals with the situation of language minorities in Italy, by providing an exhaustive presentation of both minority language speaking groups as well as the twofold (national and international) legislation enacted in order to protect them. Italy is a fascinating subject to the analysis of minority protection endeavours in two

aspects. On the one hand, it is characterised by a unique linguistic diversity, the demarcation line between Italian dialects and neo-Latin languages is subject to constant debate in Romanistics. On the other hand, Italy is home to the South Tyrolean minority, an international example of autonomy and minority protection, which ranks the country as a progressive and advanced state legislator in terms of minority protection, although this is contradicted by the fact that Italy still has not ratified the European Charter for Regional or Minority Languages, the most important framework document for the international protection of minority languages. On the basis of national and international sources of law, the present study examines how Italian linguistic minority protection policy has developed since the birth of the unified Italian state in 1861 and what possible future tasks await the legislators.

Keywords: *protection of minority languages, language minorities, language policy*

Fogalomhasználat

A kisebbségi nyelvnek nem létezik univerzális definíciója a szakirodalomban. Malika Pedley és Alain Viaut a kisebbségi nyelv fogalma kapcsán kiemelte annak kontextusspecifikus természetét (Pedley és Viaut, 2018). A szerzők nem ritkán a „kevésbé használt nyelv”, a „közösségi nyelv”, a „regionális nyelv”, illetve a „helyi nyelv” kifejezést használják szinonimaként, antonimaként vagy hiperonimaként – aszerint, hogy a definíciót alkotó személyt milyen, a nyelvről alkotott kognitív paradigmák vezérlik. A kisebbségi nyelvvédelem nemzetközi jogi eszközrendszerének a fejlődése ugyanakkor szükségessé tette a fogalom konzekvens és pontos meghatározását. Az Európa Tanács égisze alatt 1992-ben elfogadott Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartája a következő definíciót tartalmazza:

- „regionális vagy kisebbségi nyelveknek nevezzük azokat a nyelveket,
 - amelyeket egy állam adott területén hagyományosan használnak az állampolgárok olyan csoportjai, amelyek létszáma kisebb, mint az állam többi lakosáé;
 - amelyek eltérnek az állam hivatalos nyelvétől/nyelveitől;

- amelyek nem számítanak az állam hivatalos nyelvének/nyelveinek valamely dialektusának, és nem is a bevándorlók anyanyelve;
- az a terület, amelyen a regionális vagy kisebbségi nyelvet használják,
- az a földrajzi térség, ahol az adott nyelvet kifejezési eszközüül használók száma már indokolja a charta által előírt különböző védelmi és ösztönző intézkedések meghozatalát;
- a területhez nem köthető nyelvek
- az állam polgárai által beszélt olyan nyelvek, amelyek különböznek az állam lakosságának többi része által beszélt nyelvtől vagy nyelvektől, de azokat, bár az állam területén hagyományosan használják, nem lehet valamely földrajzi térséghez kapcsolni” (*Council of Europe*, 1992).

Nyelvi kisebbségek Olaszországban

Olaszország a történelmi okokra visszavezethető sajátos nyelvi és kulturális diverzitása révén a kisebbségi nyelvvédelem fontos vizsgálati területe. Az olasz normatív terminológia különbséget tesz a területihez köthető és nem köthető nyelvek között, és az olasz jog az utóbbiakat beszélőket nem ismeri el hivatalos kisebbségként, és nem részesíti őket törvényi szintű védelemben. Az ország 1999. évi 482. törvénye tizenkét nyelvi kisebbséget ismer el hivatalosként, amelyek meglehetősen heterogén demográfiai-földrajzi sajátosságokkal rendelkeznek. Közülük a legnépesebb, a szárd kisebbség tagjának több mint 1 millióan vallják magukat, míg a legkisebb, a horvát kisebbség csupán 1700 főt számlál (vö. 1. és 2. ábra). Az egyes kisebbségi nyelvek merőben eltérő jogállást élveznek, ami részben a nyelvközösségek méretére, részben (és főleg) az azok védelmét biztosító jogi garanciákra vezethető vissza.

A legkedvezőbb helyzetben azok a nyelvi kisebbségek vannak, amelyek valamely szomszédos állam hivatalos nyelvét beszélik, és ezzel az állammal nyelvközösséget alkotnak. Idetartoznak a francia és a német nyelvközösségek, illetve a Trieszt környékén élő szlovénok. Az

ő védelmüket nemzeti, multi- és bilaterális, valamint regionális jogszabályok egyaránt biztosítják. Náluk alacsonyabb fokú védelmet élveznek ugyan, de szintén viszonylag kedvező helyzetben vannak a számszerűen nagyobb közösségeket alkotó hivatalos kisebbségek, amelyek a méretükből fakadóan könnyebben tudják érvényesíteni az érdekeiket a jogalkotóval szemben (pl. szárdok). Olaszország fragmentáltan élő, az előzőeknél kevesebb főt számláló csoportokat alkotó nyelvközösségei erősen asszimilálódtak. Mivel a képviselőik egyszerre több régióban is fellelhetőek, gyakran eltérő szabályozás hatálya alá esnek, ami jelentősen megnehezíti az egységes fellépésüket (pl. albánok).

Fontos megemlíteni, hogy az országban számtalan olyan nyelvközösség is él, amely a hivatalos nyelvi kisebbségek törvényi lajstromában nem található meg. Értelemszerűen ők vannak a legsérülékenyebb helyzetben. Közéjük tartoznak egyrészt a történelmileg meghatározott földrajzi körzetben beszélt nyelveket használók (pl. cimberék), másrészt a hagyományosan földrajzi területhez nem köthető közösségek, például a nomád népcsoportok (romák, szintik) vagy a bevándorlók. Végezetül érdemes szót ejteni mindazon nyelvjárásokról, amelyeket a jogalkotók nem tekintenek önálló nyelvnek, csupán az olasz nyelv egyik dialektusának. Az olasz közéletben régóta vita tárgyát képezi, hogy milyen paraméterek alapján dönthető el, mi a nyelv és mi a dialektus. Számtalan parlamenti beadvány foglalkozik a regionális dialektusok (venét, lombard, piemonti stb.) és az azokhoz kapcsolódó, disztinktív kulturális identitások védelmével arra hivatkozva, hogy azokat sokkal többen használják, mint jó néhány törvényi szintű védelemben részesülő kisebbségi nyelvet (Józsa, 2000).

Az olasz kisebbségi nyelvpolitika fejlődése

Az alkotmányos szintre emelt olasz nyelvpolitika történelmi előzményének az 1848. március 4-én kihirdetett *Statuto Albertino*, más néven a piemonti statútum tekinthető, amelynek a 62. pontja rendelkezik arról, hogy a törvényhozás két kamarájának a hivatalos nyelve az olasz, ugyanakkor a parlamenti viták során a francia nyelvterületekről

érkező képviselők esetén elfogadható a francia nyelv használata is. Az akkori alkotmány által megalkotott közjogi rendszer az újonnan felállt Olasz Királyság területén használt más autoktón nyelvről nem rendelkezett, mivel a nyelv és a nemzeti identitás erős összefonódásán alapuló olasz politikai egységtörekvés minden egyéb nyelvet és/vagy nyelvjárást a kulturális heterogeneitás letéteményesének, ezért jogi szempontból irrelevánsnak tekintett. Ahogy azt Valeria Piergigli megjegyzi, azokban az időkben a nyelv- és kisebbségvédelmi törekvések egyáltalán nem kerültek a fokozatos annexiók és katonai küzdelmek révén létrejött fiatal olasz állam politikai napirendjére (Piergigli, 2017, 169. o.).

Az Osztrák–Magyar Monarchiának az első világháborút követő felbomlása után Dél-Tirol, Trentino, Trieszt és Isztria területét Olaszország annektálta, s ennek következtében jelentős számú szláv és germán ajkú kisebbség került az olasz állam fennhatósága alá. A Nemzetek Szövetségének egyezségokmányában is lefektetett elveket, az említett kisebbségek jogainak bizonyos szintű biztosítását a világháborúban nyertes Olaszország sem hagyhatta figyelmen kívül. A két háború közötti időszak belpolitikai folyamatai – nevezetesen a fasiszmus térnyerése – azonban a nemzetközi jog elvárásaival szembenően, erőszakos olaszosítást eredményeztek, amelynek a fő vesztesei értelemszerűen az őshonos, illetve a háborús területszerzések révén olasz fennhatóság alá került nemzetiségi csoportok voltak. Ezt az időszakot a sorozatos betelepítés és az általános elnyomás jellemezte, ami különösen a német ajkú kisebbségeket sújtotta. Adolf Hitler és Benito Mussolini 1939. évi megállapodását követően az olaszországi németeknek választaniuk kellett a Német Birodalomba történő emigráció vagy a teljes asszimiláció között, s ennek következtében 1939 és 1943 között 75 ezren hagyták el Olaszország területét (Tamás, 2013).

A fasiszmus bukása és a második világháború lezárása utáni olasz belpolitikai élet vízválasztó momentuma Alcide De Gasperi 1945. december 10-i miniszterelnöki kinevezése volt. A kereszténydemokrata politikus célja a szabad választások kiírása és a politikai rendszer stabilizálásának a megtartása mellett a második világháború utáni közjogi

rendszer alkotmányos előfeltételeinek a megteremtése volt. Az 1946. március 10-i kormányrendelet értelmében a kormányfő népszavazást írt ki az államformáról, amelyen 12.717.923 fő (54,26%) a köztársasági államforma, 10.719.284 szavazó (45,74%) pedig a monarchia mellett szállt síkra. Az új államformát megerősítő alkotmányozó gyűlés 1946. június 25-én ült össze, amelyen belül az ún. Forti-bizottság kifejezetten a kisebbségek közjogi helyzetével volt hivatott foglalkozni. A bizottság által előterjesztett passzus eredetileg az etnikumok védelméről rendelkezett, de a végleges szövegváltozatba már a „nyelvi kisebbség” kifejezés került (Piergigli 2017, 171. o.). Az 1947. július 22-én elfogadott alkotmány 6. pontja kimondja, hogy az Olasz Köztársaság külön e célra megalkotott jogszabályokkal védi az állam területén élő nyelvi kisebbségeket.

A szövegezés kimondott célja volt, hogy a kisebbségvédelem kulturális-nyelvi aspektusát emelje ki, és ne a politikai-nemzetit, megágyazva ezzel az ifjú köztársaság azon törekvésének, hogy a kisebbségvédelem az állam területi integritásának a tiszteletben tartása mellett valósuljon meg. A Forti-bizottság másik szándéka a nyelvi kisebbségek köztársasági szintű védelmének a kiemelése volt. A jogalkotók abból indultak ki, hogy amennyiben a kisebbségvédelmet kizárólag regionális szintre delegálják, a határvidékeken lévő autonóm régiók – Valle d’Aosta, Trentino–Alto Adige és Friuli–Venezia Giulia – politikai vezetése az ott élő, többségben levő kisebbség érdekei miatt alááshatták volna a többi nyelvi kisebbség jogainak érvényesítését (Piergigli, 2017).

Az 1947-es alkotmány további, a nyelvi kisebbségek védelme szempontjából releváns, kollektív jogokat biztosító passzusai az alábbiak:

„2. A Köztársaság elismeri és biztosítja az ember sérthetetlen jogait, amelyek mint egyént vagy mint olyan társadalmi szervezet tagját illetik meg, amelyben a személyisége kibontakozik, és megköveteli a politikai, gazdasági és társadalmi szolidaritásból fakadó kötelezettségek teljesítését.

3. Minden állampolgár – nemre, fajra, anyanyelvre, vallási, politikai hovatartozásra, személyi és társadalmi körülményeire tekintet nélkül – egyenlő társadalmi méltósággal rendelkezik, és a törvény előtt egyenlő.

(...)

5. Az egy és oszthatatlan Köztársaság elismeri és támogatja a helyi autonómiákat; a legszélesebb decentralizációt valósítja meg az állami közszolgáltatás területén; az autonómia és a decentralizáció igényeihez igazítja a jogalkotás elveit és módszereit.

(...)

9. A Köztársaság támogatja a kultúra, valamint a tudományos és műszaki kutatás fejlődését...” (*Ministero dell'Economia e delle Finanze*, 2018).

Az olasz alaptörvényből tehát levezethető a nyelvi kisebbségeknek a védelemhez való joguk, ugyanakkor az tételeken nem sorolja fel a nyelvi kisebbségeket, és nem szabályozza a védelmüket (Kollár, 1999). Az Olasz Köztársaság következő évtizedeiben – az 1999/482. törvény elfogadásáig – így merőben eltérő jogállást élveztek a nyelvi kisebbségek aszerint, hogy földrajzilag hol éltek. Különbség mutatkozott a különleges státútumok és/vagy bilaterális egyezmények, azaz a nemzetközi jog által védett hivatalos nyelvi kisebbségek (pl. a Trieszt környékén élő szlovének), illetve az előbbiekben nem taglalt hivatalos nyelvi kisebbségek között, s ez hosszú ideig jogilag aszimmetrikus helyzetet teremtett a kisebbségi jogvédelem tekintetében, és a mai napig hatással van e nyelvközösségek helyzetére.

A korábban már említett különleges jogállású tartományok – Trentino–Alto Adige, Valle d'Aosta, Friuli–Venezia Giulia – önigazgatási jogait a fasizmus utáni egyfajta *Wiedergutmachung*-politika részeként biztosították (Van der Jeught, 2016). A dél-tiroli német ajkú kisebbség védelmének köteleességét már a második világháborút lezáró párizsi békeszerződésnek a német–olasz viszonyra vonatkozó passzusa is tartalmazta. A IV. mellékleteként csatolt De Gasperi–Gruber-megállapodás az anyanyelv használatát, az anyanyelvi oktatást és közigazgatást, a német helységnevek alkalmazását, az olaszosított családnevek eltörlését, a közhivatali állások egyenlő etnikai arányban történő eloszlását irányozta elő. Olaszország továbbá kötelezettséget vállalt arra, hogy az osztrák kormánnyal való konzultációt követően felülvizsgálja az 1939. évi Hitler–Mussolini-megállapodás következményeit.

1948-ban a térség megkapta az autonómiát biztosító első statútumot, ám abban nem sikerült a korábban beharangozott jogosítványokat teljeskörűen biztosítani. A statútum egyrészt egységesen kezelte a Trento és Bolzano egyesítéséből megszületett – a fúzió révén szándékkal olasz többségű – Trentino–Alto Adige régiót, másrészt a római központi hatalmi szervek és az autonóm régió közötti hatáskörmegoszlás is elégedetlenséget szított. A bolzanói német kisebbség önrendelkezésének kérdése osztrák kezdeményezésre 1960-ban az ENSZ Közgyűlése elé került. A széles körű bolzanói autonómia alapkövét az 1971-es *Südtirol-Paket* fektette le, amely alapjaiban módosította az 1948-ban elfogadott statútumot. Az új törvénycsomag egyebek mellett egyenértékűnek ismerte el a német és az olasz nyelvet, bevezette az anyanyelvnek a közigazgatási hatósági eljárásokban történő használatának a jogát, előírta az etnikai csoportoknak az arányos képviseletét a politika és az igazságszolgáltatás intézményeiben, továbbá egynyelvű (olasz, német vagy ladin) oktatási intézmények felállításáról rendelkezett, amelyeket Bolzano lakosai kisebbségi hovatartozásuktól függően szabadon látogathatnak. Az autonómiatörekvések és a kisebbségvédelem nemzetközi példajaként számon tartott Dél-Tirol tehát évtizedek politikai és diplomáciai erőfeszítései által vívta ki a különleges jogállását (Tamás, 2013).

Dél-Tirollal ellentétben Valle d'Aosta autonómiajogosítványai vajmi keveset változtak a második világháborút követő évtizedekben. A kisebbségek különjogairól nem született kétoldalú szerződés, a nyelvhasználati garanciákat belföldi jogszabályokban fektették le. Az ott élő, erős identitástudattal rendelkező francia anyanyelvű lakosság már 1943-ban, az ún. chivassói nyilatkozatban megfogalmazta az autonómiára vonatkozó igényét, és azt – az esetleges szeparatista törekvések elkerülése érdekében – az 1945-ös autonómiastatútumban vették először figyelembe. A törvény elismerte a francia nyelv egyenrangúságát, s teljes kétnyelvűséget vezetett be a tartományban mind oktatási, mind közigazgatási területen, megteremtette a kétnyelvű közterületi feliratok jogi lehetőségét, továbbá előírta a televíziós szolgáltatók számára a francia nyelven történő műsorsugárzást. A 2001/3.

számú törvény értelmében – Dél-Tirolhoz hasonlóan – Valle d'Aosta is kétnyelvű hivatalos elnevezéssel rendelkezik (Vizi, 2011).

Friuli–Venezia Giulia tartomány autonómiastatútumát az előbbi két régiónál sokkal később, 1963-ban fogadták el, az ott élő szlovén kisebbség szempontjából így nagyobb jelentőséggel bírnak a rájuk vonatkozó két- és többoldalú nemzetközi szerződések. A törvény kései elfogadása háttérben Trieszt különleges jogállása és a megoldatlan határkérdések álltak. A kikötőváros környékén élő szlovén kisebbségnek a hivatalos nyelvi kisebbségi jellegét először a londoni memorandum (1954) irányozták elő, amely Triesztet és térségét két részre osztotta: az ún. „A” körzet olasz terület lett, a „B” jugoszláv igazgatás alatt maradt. Az 1954-es megállapodás explicite elismerte a jugoszláv etnikai csoport tagjainak nyelvi jogait. Az ahhoz csatolt különleges statútum alapján a Trieszt polgári igazgatását ellátó kormány kötelezettséget vállalt arra, hogy tiszteletben tartja az ENSZ Közgyűlése által 1948-ban elfogadott emberi jogok egyetemes nyilatkozatának elveit, továbbá a szerződés lefektette a kisebbségi nyelvhasználat jogi garanciáit – az oktatástól a közigazgatásig.

Az 1975-ös osimói szerződés felülírta a memorandumban foglaltakat, megerősítette ugyanakkor az „A” és „B” körzetben élő kisebbségek védelmének szintjét. Fontos megjegyezni, hogy az 1954-es memorandumban szerepelt előjogok csak a Triesztben és környékén élő szlovénokra terjedtek ki, vagyis nem vonatkoztak a régió más részein, így például az Udine vidékén élő szlovén ajkú kisebbségekre. Friuli–Venezia Giulia autonómiastatútumába nem kerültek be a régióban élő kisebbségek nyelvhasználatára vonatkozó jogi garanciák, a szlovén pedig – a fentebb részletezett francia és német nyelvtől eltérően – nem lett az olasz államnyelvvel egyenrangú. A trieszti szlovénok nyelvi jogait azok a nemzetközi szerződések irányozzák elő, amelyek iránt Olaszország a kilencvenes években erősítette meg az elkötelezettségét, a Jugoszlávia felbomlását követően létrejött utódállamokkal kötött két- és többoldalú egyezmények aláírásával (Vizi, 2017, 44. o.).

Bár az olasz alkotmány 6. paragrafusa általánosságban véve az Olaszországban élő összes kisebbségre kiterjedt, a kisebbségi

nyelvvédelem átfogó megvalósulása egészen az 1990-es évekig váratott magára. Az 1999. évi 482. törvény (*Parlamento Italiano*, 1999) volt az első konkrét lépés az őshonos kisebbségek alkotmányban rögzített védelmének a kollektív megvalósítása felé. A jogszabály kimondja, hogy Olaszország hivatalos nyelve az olasz (1. cikk), ugyanakkor a köztársaság egyidejűleg támogatja az albán, katalán, német, görög, szlovén, horvát eredetű népek nyelvét és kultúráját, továbbá a ladint, a franciát, a friulánt, a franko-provanszált, az okszitánt és szárdot beszélők nyelvét és kultúráját (2. cikk). A köznevelési rendszernek ezért a hivatalos olasz nyelven kívül a felsoroltakon is biztosítani kell az óvodai ellátást, alsó-, közép- és felsőfokú oktatást, a tudományos kutatást, valamint a felnőttoktatást (4–6. cikk).

A fegyveres testületek tagjain kívül a közigazgatásban foglalkoztatottak, továbbá a települési önkormányzati közgyűlések, illetve egyéb testületi szervek tagjai jogosultak a munkájuk során a kisebbségi nyelvhasználatra (7–9. cikk). Bár joghatással csak az olasz nyelvű közokiratok bírnak, a települési önkormányzatoknak igény szerint biztosítaniuk kell a közokiratok kisebbségi nyelvre történő lefordítását (8. cikk). A kisebbségek tagjai jogosultak az esetleges múltbeli jogfosztó intézkedések következtében olaszosított keresztnévük és vezetéknévük illetékmentes visszavételére (11. cikk). Az érintett régiók megállapodást köthetnek az állami és a magán médiaszolgáltatókkal a kisebbségi nyelven történő műsorsugárzásról (12–14. cikk). Az olasz oktatási tárca célzott nyelvvédelmi projekteket, intézkedéseket is foganatosíthat, illetve a nyelvvédelem regionális szintű biztosításához kulturális intézetek felállításáról dönthet, amelyek fenntartási kiadásai a régiók költségvetését terhelik (16. cikk).

Fontos kiemelni ugyanakkor, hogy az 1999/482. törvény keretszabályként született, amelynek érvényesítéséhez a jogalkotók a lakosság 15 százalékának vagy az önkormányzati tanácsnokok egyharmadának a támogató szavazatát írta elő (*Parlamento Italiano*, 1999). Így az említett rendelkezéseket jelenleg összesen 1076 településen alkalmazzák Olaszországban (Van der Jeught, 2016, 63. o.). A keretszabályra vonatkozó elvet erősítette meg az alkotmánybíróság 2009/159. számú

döntése, amelyben alkotmányellenesnek nevezte, hogy Friuli–Venezia Giulia vezetése előirányozta a friuli nyelv régiós szintű, azaz a friuli kisebbség hagyományos földrajzi körzetén kívül is történő oktatását (Egresi, 2013).

Az országos szintű 1999/482. törvény elfogadásával párhuzamosan, illetve részben azt megelőzően, már megfigyelhető volt a kisebbségi nyelvekre vonatkozó regionális jogalkotás felértékelődése. Ennek oka két jelenségben keresendő. Egyrészt az Európai Unió többszintű kormányzati koncepciójának elméleti keretén belül Olaszországban is megindult az a decentralizációs folyamat, amely a területi közigazgatás átalakításában, nevezetesen a 2001-es alkotmányreformban, valamint az általános decentralizációról szóló 2001/3. számú alkotmánytörvény passzusaiban teljessé vált ki (Vizi, 2011, 362. o.). Másrészt nagyjából akkoriban zárult le a nyelvjárások és dialektusok által tartott olasz nyelv egységesítési folyamata, és kerülhettek napirendre a kisebbségi nyelvek használatának biztosításáról szóló közéleti viták (Salamon, 2008).

A különleges státútumú régiók mellett a kisebbségi kérdések iránt történelmileg alacsonyabb fokú érzékenységet mutató, rendes státútumú tartományok is immár előszeretettel helyezték jogi védelem alá a saját kisebbségi nyelvüket – akár az 1999. évi törvényben szereplő felsorolástól függetlenül is. Így került sor például a hivatalos kisebbségi nyelvek lajstromában nem szereplő szicíliainak (Szcília 1981/85. regionális törvénye a szicíliai nyelvjárás és az etnikai kisebbségi nyelvek iskolai oktatásának előmozdításáról) vagy a mokén és kimber nyelveknek (Trento 1993/592. végrehajtási rendelkezése a ladin, mokén és kimber etnikumok védelméről) regionális jogszabályban lefektetett védelmére. A teljesség igénye nélkül érdemes megemlíteni még Friuli–Venezia Giulianak a friuli (1996/15.), Venetónak a ladin (1994/73.), Molisénak a horvát (1997/15.), Basilicata régióinak az arberes albán (1998/40.), Valle d'Aostának a walser (1998/47.), Szardíniának pedig a szárd és a katalán közösség nyelvhasználati jogaira (1997/26.) vonatkozó regionális törvényeit is. E rendelkezéseken túlmenően a rendes jogállású tartományoknak az alkotmányreform

révén újrakodifikált statútumai szintén napirendre tűzték a régióknak az egyes kisebbségi nyelvek használata és a kisebbségi identitás előmozdítása iránti elköteleződését (Piergigli, 2017). A regionális szinttel kiegészülve megeremtődött a nyelvi kisebbségvédelemnek az Olasz Köztársaságra jellemző, sajátosan többszintű jogi korpusza.

Az olasz szabályozás a nemzetközi jog kontextusában

Az olasz kisebbségvédelem és nyelvpolitika egyben az Olasz Köztársaság nemzetközi jogi vállalásainak is a tükörképe. Az ország a szervezet alapítása óta az ENSZ tagállama, s mint ilyen, az Emberi jogok egyetemes nyilatkozatának 1948-as elfogadásakor a 2. cikk értelmében kötelezte magát a nyelvi diszkrimináció tilalmára. Az olasz kormány 1977-ben ratifikálta a Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányát, amelynek a 27. pontja megállapítja, hogy az olyan államokban, ahol nemzeti, vallási vagy nyelvi kisebbségek élnek, a köztük tartozó személyektől nem lehet megtagadni a saját nyelvük használatának a jogát. Olaszország csatlakozott a szintén az ENSZ égisze alatt született, Nyilatkozat a nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogairól címet viselő szerződéshez, és 2007-ben ratifikálta az UNESCO-nak a kulturális sokszínűségről szóló megállapodását is, amelynek címe: Egyezmény a szellemi kulturális örökség védelméről.

Olaszország nemzeti jogrendjének – az Európai Unió alapító tagállamaként és a közösségi jog szupremáciája következtében – kezdettől fogva alkalmazkodnia kellett az uniós jogrendben lefektetett (eleinte elenyésző számú) kisebbségvédelmi elvárásokhoz. A második világháború utáni Európában a kisebbségi nyelvvédelem marginális kérdésnek számított, és az 1980-as évek végéig a diszkrimináció tilalmaként, tehát negatív oldalról jelent meg az európai jogban. A maastrichti szerződés volt az első uniós egyezmény, amely a korábbi alapító szerződések módosításával lefektette a kulturális diverzitás tiszteletben tartásának a közösségi szintű elvárását. Az e témában az EU égisze alatt elfogadott vízvázlatzó dokumentum az Európai Unió

alapjogi chartája, amely az Európai Unióról szóló szerződés 6. cikkében 2007 óta elsődleges jogforrásként köszön vissza. Ugyanakkor hozzá kell tenni, hogy az EU nem rendelkezik kizárólagos jogalkotói hatáskörrel a tagállamai kisebbségi nyelvei védelme terén, azaz az érdekükben konkrét intézkedéseket nem tehet, csupán támogathatja a tagállamok vonatkozó politikáját; továbbá nincsen olyan mechanizmus, amely lehetővé tenné a tagállami normakövetés folyamatos vizsgálatát. Emiatt annak ellenére, hogy az uniós nyelvi kisebbségvédelmi norma elvi síkon fontos alapvetéseket tartalmaz, a gyakorlatban vajmi kevésbé járul hozzá az Európai Unió területén számon tartott mintegy 40–50 millió, valamely kisebbséghez tartozó személy anyanyelvgyakorlásához (European Union, 2016).

Az európai kisebbségi nyelvvédelem fő csapásirányát az Európa Tanács égisze alatt határozták meg. A multilaterális szervezet 1950-ben fogadta el az Egyezmény az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről című dokumentumot, amelynek a 14. pontja tiltja a nem, faj, szín, nyelv, vallás, politikai vagy egyéb vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, nemzeti kisebbséghez való tartozás, vagyoni helyzet, születés szerint vagy más körülmény alapján történő megkülönböztetést. Az 1981/928. számú ET-ajánlás már konkrét intézkedéseket sorolt fel a nyelvi kisebbségek védelme érdekében, azaz nem csak negatív (valamely cselekmény elkövetésétől történő tartózkodási) kötelezettségeket állapított meg. Az 1990-es években az Európa Tanács keretében a témában két, mérföldkönek tartott nemzetközi jogi dokumentum is született. A Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartájának (1992), illetve a Kisebbségi keretegyezménynek (1995) a kiemelkedő jelentősége abban áll, hogy nemcsak konkrét intézkedések megvalósítására kötelezik a részes tagállamokat, hanem utánkövetési mechanizmusuk révén *ex post* visszacsatolást is biztosítanak az egyezményekben foglaltak tagállami teljesítéséről. A charta a III. fejezetében szereplő ajánlások közül legalább 35-nek a fogantatására kötelezi a részt vevő tagállamokat – itt érdemes megjegyezni, hogy Olaszország 2000. június 27-én aláírta ugyan a kartát, ám azóta sem ratifikálta azt.

A nemzetközi nyelvi kisebbségvédelem másik alappilléreként számon tartott, 1995-ben elfogadott Kisebbségi keretegyezményt viszont Olaszország az elsők között írta alá és iktatta törvénybe. A rendelkezés értelmében bevezetett monitoring mechanizmus révén a szerződő államok ötévente értékelést kapnak a benne foglaltak végrehajtásáról, az egyezmény által életre hívott tanácsadó bizottság pedig olyan értelmezési kereteket, standardokat alakított ki, amelyekre más nemzetközi szervezetek és intézmények is előszeretettel hivatkoznak a döntéseik során. A bizottság eddig öt monitoring ciklust zárt le, amelyek alapjául a részes államok országjelentései, valamint a testület tagjainak az országlátogatásai szolgáltak. Az ötödik ciklusban (2019) Olaszország vonatkozásában kelt ajánlásai egyelőre nem érhetőek el, de az előző, a 2015-ben kiadott ún. negyedik vélemény fontos hivatkozási alapként szolgál az olasz kisebbségi nyelvédelem jövőbeli fejlődési irányai tekintetében.

A bizottsági ajánlások az elsők között szerepeltetik a megfelelő adatgyűjtés szükségességét, mivel Olaszország legutóbbi, 2011-ben végzett népszámlálása sem tért ki az etnikai és anyanyelvi hovatartozásra, ami alapjaiban nehezíti meg a nyelvi kisebbségvédelmi politika törekvéseit. A javaslatok között kiemelten szerepel továbbá a roma és a szinti csoport jogállásának a rendezése az e közösségek képviselőivel folytatandó konzultációk alapján. Ezzel együtt a testület Olaszországot az ún. nomád táborok felszámolására, az oktatáshoz, foglalkoztatáshoz, lakhatáshoz és egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés biztosítására, valamint a romákat érő xenofób megkülönböztetés felszámolására kéri. A bizottság hiányosnak tartja a kisebbségi nyelven történő műsorsugárzást, illetőleg a nyelvi kisebbségek média-reprezentációját – különösen érvényes ez a semmilyen médiafelületen meg nem jelenített legkisebb nyelvi csoportokra (pl. horvátok, görögök), illetve a szám szerint legnagyobb kisebbségi közösséget alkotó szárdokra. Az ajánlások között szerepel végezetül a Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartájának a mihamarabbi ratifikációja, amelynek *à la carte* jellege révén az olasz kisebbségi nyelvédelem célzottan tudná az egyes csoportok jogérvényesítéséhez a leginkább alkalmas intézkedéseket fogantatni (European Council, 2015).

A charta ratifikációjának elmaradása a többszintű olasz kisebbségi nyelvvédelem legszembetűnőbb hiányossága. Annak hiányában viszont Olaszország általánosságban köteles ugyan a nyelvi kisebbségek védelmére, de nincs olyan specifikus intézkedés, amelynek a meghozatalára kötelezhető lenne. Az olasz parlament 2012. március 9-én fogadott el először a ratifikációról szóló törvényjavaslatot, de a jogalkotási folyamat még máig sem zárult le. Bár az utóbbi években minden törvényhozási ciklusban felmerült annak igénye, ám a törvénykezdeményezés az elfogadás szakaszába eddig nem jutott el, s ennek oka részben a válságok által tarkított, kérészéletű olasz kormányzati ciklusokban, részben a ratifikációs törvényjavaslat egyes tartalmi elemeire vonatkozó ideológiai megosztottságban keresendő.

A chartáról – és általában az olasz kisebbségpolitikáról – szóló viták visszatérő eleme például a szecesszionista mozgalmak feltartóztatásának a szüksége, amit főleg az olasz jobboldal képviselői tűznek előszeretettel a zászlajukra. Másrésről az olasz baloldal évek óta napirenden tartja a roma és a szinti csoportnak a hivatalos nyelvi kisebbségek körébe történő felvételét, míg az azt ellenzők a roma kisebbségek „nomád” jellegére hivatkoznak, amely az olasz kisebbségvédelem alapvetésének számító territorialitási elv miatt eleve megakadályozza e csoportok hivatalos nyelvi kisebbségként történő számontartását. Legutóbb 2020 novemberében került az olasz felsőház alkotmányügyi és külügyi vegyes bizottsága elé négy, ratifikációra vonatkozó törvénytervezet (Ddl. 10/2020, 711/2020, 842/2020, 979/2020), amelyek tárgyalása, illetve egységes formába öntése egyelőre folyamatban van (*Senato della Repubblica*, 2020). A ratifikáció egy évek óta húzódó ügy megnyugtató lezárását jelentené, amellyel Olaszország egyben tanúbizonyságát adná a kisebbségi politika és az azzal szoros összefüggésben álló nyelvvédelem nemzetközi standardjai iránti elköteleződésének.

Összegzés

Széles körben elfogadott tény a szakirodalomban, hogy a nyelv a nemzeti egységtörekvések kulcseleme. Az állami jogalkotók a belső kohézió és e szándékok összeférhetetlenségére hivatkozva gyakran élnek fenntartásokkal a kisebbségi nyelvi garanciák biztosítását illetően. A kisebbségi nyelvvédelem mégis a modern konstitucionalizmus szerves részét képezi. Egyrészt a nemzetközi jog immár kiterjedt biztosítékokkal rendelkezik a kisebbségi nyelvhasználat előmozdítására vonatkozóan, és a modern államokat a megfelelő különjogok biztosítására kötelezi. Másrészt a kisebbségi nyelvvédelmi intézkedések jelentős szerepet játszanak az állami intézmények iránti társadalmi bizalom kiépítésében, az ország hosszú távú területi integritását pedig olykor éppen a nagyobb mértékű decentralizáció teremti meg. Olaszország jó példája annak, hogy a kisebbségi nyelvvédelem helyi (települési) szintű megvalósulása révén hogyan egyeztethető össze az egy és oszthatatlan állam koncepciója a kisebbségi ambíciókkal.

Az Olasz Köztársaság területén nagyjából kétfélmillió, kisebbségi nyelvet beszélő személy él. A kisebbségi nyelvvédelem mindazonáltal fiatal törekvés, így a kilencvenes évekig nem történt meg a nyelvi kisebbségek helyzetének országos szintű, átfogó rendezése. Az 1947-es köztársasági alkotmánynak a nyelvi kisebbségvédelemre vonatkozó előírása ellenére az 1999/482. törvény elfogadásáig az olaszországi nyelvi kisebbségvédelem a nemzetközi, illetve javarészt az autonóm régiókban elfogadott, regionális szintű jogi aktusok rendelkezéseiben öltött testet. Az 1999-es jogszabályban Olaszország tizenkét történelmi kisebbséget ismert el hivatalosként. Ez volt az első olyan országos szintű törvény, amely átfogóan rendelkezett az országban élő kisebbségekről, ugyanakkor a tételes felsorolás nem tér ki az összes kisebbségi nyelvre, és az országban továbbra is vita tárgyát képezi a nyelv és a dialektus közötti éles és objektív határvonal hiánya. Ez utóbbi miatt számos regionális dialektus és kultúra képviselője követel maguknak a náluk sokszor számszerűen kisebb, de hivatalos kisebbségi csoportokéhoz hasonló jogállást. Az olasz kisebbségvédelemre

vonatkozó közéleti vita visszatérő eleme továbbá a roma és a szinti lakosok jogállásának a rendezése, akik eddig a nomád jellegükből, illetve a téma érzékeny, erős társadalmi ellenállást szító jellegéből fakadóan maradtak ki a hivatalos nyelvi kisebbségek törvényi lajstromából.

Az olasz kisebbségvédelmi ambíciók a 21. században kettős kihívással állnak szemben. Közismert tény, hogy a harmadik világból érkező bevándorlás komoly közjogi nehézségek elé állítja a nyugati államokat, ahol egyszerre merül fel az integráció szándéka és a kulturális sokszínűség, az etnikai identitás megőrzésének a nemzetközi jogban is rögzített kötelezettsége. Olaszország integrációs szándéka mutatkozik meg abban a közelmúltban bevezetett joggyakorlatban, miszerint mind az olasz állampolgárság, mind a hosszú távú tartózkodásra jogosító vízum kiállításának az előfeltétele lett az olasz nyelv megfelelő szintű ismerete. Emellett egyes régiók – köztük Friuli–Venezia Giulia, illetőleg Trentino–Alto Adige – helyi szinten szabályozzák és szorgalmazzák a kisebbségi nyelveknek a bevándorlók számára szervezett oktatását. Ugyanakkor a nemzetközi jog és a multilaterális intézményrendszer elvárása a világ országai felé, hogy a polgári és politikai jogokat ne csak a saját állampolgáraik és/vagy rezidens lakosságuk számára, de az országban átmenetileg tartózkodó népcsoportoknak is biztosítsa.

A világ nyelvközösségei számára egyre nagyobb kihívást jelent továbbá a világnyelvek (elsősorban az angol) elsőprő térnyerése. Az UNESCO 2003-as tanulmányában már megkongatta a vészharangot, amikor arra mutatott rá, hogy a Föld lakosságának 97 százaléka világ nyelveinek mindössze 4 százalékát beszéli. Biztató ugyanakkor, hogy a témával kapcsolatosan született nemzeti és nemzetközi kötelezettségvállalások az utóbbi évtizedekben jelentősen megsokasodtak, a multilaterális szervezetek pedig, élükön az Európa Tanáccsal, fokozott érzékenységet mutatnak a kisebbségi kultúrák fennmaradása iránt. A nemzetközi kommunikációban használt világnyelvek hódítása a globalizálódó társadalom elkerülhetetlen velejárója, ugyanakkor ezt az egységesítő folyamatot valamelyest ellensúlyozni tudja a nemzetközi és a nemzeti intézményrendszereknek a szubnacionális, helyi

közösségek védelmére irányuló fokozott figyelme. Ebben a nemzetközi kontextusban Olaszország várhatóan a jövőben is napirenden tartja majd a nyelvi kisebbségek helyzetének rendezését, aminek megnyugtató visszaigazolása lenne a Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartájának évtizedek óta függőben lévő ratifikációja.

1. táblázat¹

A történelmi nyelvi kisebbségek védelméről szóló
1999. évi 482. törvény által nevesített nyelvek,
az azokat beszélők földrajzi eloszlása és létszáma
az Európai Bizottság 1996. évi Euromosaic jelentése alapján

Kisebbségi nyelv	Földrajzi eloszlás	Beszélők száma
Albán	Dél-Olaszország	85.000–135.000
Francia	Valle d'Aosta tartomány	50.000
Franko-provanszál	Valle d'Aosta tartomány	90.000
Friulán	Friuli–Venezia Giulia tartomány	400.000
Görög	Dél-Olaszország	3.900
Horvát	Molise tartomány	1.700
Katalán	Alghero település (Szardínia)	15.000
Ladin	Dél-Tirol (Bolzano megye)	30.000
Német	Dél-Tirol (Bolzano megye)	200.000
Okszitán	Torino megye	35.000–80.000
Szárd	Szardínia tartomány	1.300.000
Szlovén	Trieszt, Gorizia, Udine megyék	e85.000

¹ Forrás: European Commission, 1996 adatai.

1. ábra²

A történelmi nyelvi kisebbségek védelméről szóló
1999. évi 482. törvény által nevesített nyelvek
és az azokat beszélő csoportok földrajzi elhelyezkedése

2 Forrás: *Ministero dell'Istruzione/Ministero dell'Università e della Ricerca*, 2013.

Irodalomjegyzék

- Council of Europe (1992). European Charter for Regional or Minority Languages. *European Treaty Series*, (148), 1–2. o. A letöltés ideje: 2021. szeptember 19. <https://rm.coe.int/1680695175>.
- Decreto Legislativo 16 dicembre 1993, n. 592 Norme di attuazione dello Statuto speciale della regione Trentino - Alto Adige concernenti disposizioni di tutela delle popolazioni ladina, mochena e cimbra della provincia di Trento. *Consiglio della Provincia Autonoma di Trento*. A letöltés ideje: 2020. február 10. <https://www.consiglio.provincia.tn.it/leggi-e-archivi/codice-provinciale/Pages/legge.aspx?uid=470>.
- Egresi Katalin (2013). *Az olasz alkotmány*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- European Commission (1996). Euromosaic. The Production and Reproduction of the Minority Language Groups of the EU. *Publication Office of the European Union*. A letöltés ideje: 2021. február 1. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/2f411e5e-e710-421f-988c-b6d8cf5ce474>.
- European Council (2015). Fourth Report Submitted by Italy Pursuant to Article 25, Paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities. A letöltés ideje: 2021. február 2. <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680090310>.
- European Union (2016). Regional and Minority Languages in the European Union. *European Parliament Briefing*. A letöltés ideje: 2020. március 2. <https://www.europarl.europa.eu/EPRS/EPRS-Briefing-589794-Regional-minority-languages-EU-FINAL.pdf>.
- Józsa Judit (2000). Olasz nyelvpolitika a kisebbségi nyelvek védelméről szóló törvény elfogadása előtt. In Luigi Tassoni és Fóris Ágota (szerk.), *Olasz nyelvi tanulmányok az alkalmazott nyelvészet témaköréből* (25–37. o.)
- Kollár Andrea (1999). Nyelvi kisebbségek Olaszországban. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae: Acta Romanica*, (19), 217–230.
- Legge Regionale. 6 maggio 1981, n. 85 Provvedimenti intesi a favorire lo studio del dialetto siciliano e delle lingue delle minoranze etniche nelle scuole dell'isola e norme di carattere finanziario. *Regione Autonoma Trentino-Alto Adige/Südtirol*. A letöltés ideje: 2020. február 10. <http://www.regione.taa.it/biblioteca/normativa/regioni/speciali/sicilia2.pdf>.
- Legge Regionale 23 dicembre 1994, n. 73 Promozione delle minoranze etniche e linguistiche del Veneto. A letöltés ideje: 2020. február 10.

<https://www.gazzettaufficiale.it/atto/regioni/caricaDettaglioAtto/originario?atto.dataPubblicazioneGazzetta=1995-06-03&atto.codiceRedazionale=095R014I>.

Legge Regionale 22 marzo 1996, n. 15 Norme per la tutela e la promozione della lingua e della cultura friulane e istituzione del servizio per le lingue regionali e minoritarie. *Regione Autonoma Friuli-Venezia Giulia*. A letöltés ideje: 2020. február 10. <https://lexview-int.regione.fvg.it/fontinormative/xml/xmllex.aspx?anno=1996&legge=15>.

Legge Regionale 14 Maggio 1997, n. 15 Tutela e valorizzazione del patrimonio culturale delle minoranze linguistiche nel Molise. *Regione Molise*. A letöltés ideje: 2020. február 10. http://www.regione.molise.it/minori/normativa/leggi_regionali/15_1997.htm.

Legge Regionale 1998, n. 40 Norme per la promozione e tutela delle Comunità Arbereshe in Basilicata. *Regione Basilicata della Valle D'Aosta*. A letöltés ideje: 2020. február 10. <https://www.regione.basilicata.it/giunta/site/giunta/detail.jsp?sec=100133&otype=1059&id=109478>.

Legge regionale 19 agosto 1998, n. 47 Salvaguardia delle caratteristiche e tradizioni linguistiche e culturali delle popolazioni walser della valle del Lys. *Consiglio Regionale della Valle D'Aosta*. A letöltés ideje: 2020. február 10. http://www.consiglio.vda.it/app/leggieregolamenti/dettaglio?pk_lr=2509.

Legge Regionale 15 ottobre 1997, n. 26 Promozione e valorizzazione della cultura e della lingua della Sardegna. *Regione Autonoma della Sardegna*. A letöltés ideje: 2020. február 10. <http://www.regione.sardegna.it/j/v/86?v=9&c=72&s=1&file=1997026>.

Ministero dell'Economia e delle Finanze (2018). Costituzione del 27 dicembre 1947. A letöltés ideje: 2021. szeptember 19. https://www.rgs.mef.gov.it/Documenti/VERSIONE-I/Selezione_normativa/LeggiCostituzionali/Costituzione19471227.pdf.

Ministero dell'Istruzione Ministero dell'Università e della Ricerca (2013). A letöltés ideje: 2021. szeptember 19. <https://www.miur.gov.it/web/guest/ricerca?q=2013&scope=this-site>.

Parlamento Italiano (1999). Legge 15 Dicembre 1999, n. 482. „Norme in materia di tutela delle minoranze linguistiche storiche”. A letöltés ideje: 2020. május 20. <https://www.camera.it/parlam/leggi/994821.htm>.

Pedley, Malika és Viaut, Alain (2018). What Do Minority Languages Mean? European Perspectives. *Multilingua*, 38(2), 133–140. A letöltés ideje:

2021. szeptember 19. <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/multi-2019-frontmatter2/html>.
- Piergigli, Valeria (2017). La Costituzione italiana delle minoranze linguistiche tra principi consolidati, riforme mancate e prossime sfide. *Revista d'estudis autonòmics i federals*, (26), 165–206.
- Salamon Eszter (2008). *Önmagukba zárt kisebbségek nyelvi sztenderdizációja Olaszországban. A friuli és a szárd kisebbség nyelvi tervezési folyamatai a nyelvük védelméről szóló nemzeti törvény előtt és után*. Pécs: Pécsi Egyetemi Archivum
- Senato della Repubblica* (2020). Legislatura 18^a – Commissioni 1[°] e 3[°] riunite – Resoconto sommario n. 1 del 21/10/2020. A letöltés ideje: 2021. január 20. http://www.senato.it/japp/bgt/showdoc/18/SommComm/0/1178277/index.html?part=doc_dc-sedetit_isr-ddlbl_al0711842e979reedcedlromfas.
- Tamás Dóra (2013). Az olaszországi Bolzano autonóm megyében élő kisebbségek jogainak védelméről és a bistro terminológiai projekt létrejöttének háttéréről. *Magyar Terminológia* 6(1), 41–60.
- Van der Jeught, Stefaan (2016). The Protection of Linguistic Minorities in Italy: A Clean Break with the Past. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 15(3), 57–81.
- Vizi Balázs (2011). Valle d'Aosta tartomány és az alkotmányos reform Olaszországban. *Kisebbség Kutatás*, 20(3), 361–378.
- Vizi Balázs (2017). A kisebbségek védelme az olasz–horvát és az olasz–szlovén kétoldalú kapcsolatokban. *Kisebbségi Szemle*, 2(4), 33–48.